

**LA PREOCUPACIÓ DELS METGES DEL SEGLE XIX PELS PROBLEMES DE LA
RESPONSABILITAT PENAL DELS MALALTS MENTALS.**

AGUILAR DOMÈNECH, Ramon.

El segle XIX va ésser molt abundant en publicacions de psiquiatria forense. Molts dels casos judicials d'alienats es feien cèlebres i eren comentats àmpliament en la literatura mèdica. Hi havia una autèntica preocupació pels problemes que es deriven de la responsabilitat penal dels malalts mentals. Després del naixement de la Psiquiatria representada per Pinel deslligant de les cadenes als malalts mentals de Bicêtre, podríem dir que els alienistes volen portar els seus coneixements als tribunals per alliberar-los també de les presons i els botxins. Els autors d'aquest segle comenten molt les lleis, moltes de les quals són les mateixes que tenim avui, com és el cas del Codi penal que es va publicar per primera vegada el 1848, i encara que en reformes en l'actualitat segueix essent el mateix Codi, molts dels aspectes psiquiàtrics continuen sense cap variació. Aquests comentaris abundants de les lleis que fan tots els autors d'aquest segle no sols es redueixen a les lleis penals sinó que ho fan en tota legislació psiquiàtrica en general.

A l'últim terç de segle a Itàlia, el catedràtic de Medicina Legal, Lombroso arriba a formular el concepte **criminal nat**, en el que es considera el delinqüent com un alienat. L'atavisme és la idea de que el delinqüent pogués anar a una forma de vida primitiva tant físicament com psíquicament. Lombroso és freqüentment citat com el fundador de la Criminologia.

Es pot afirmar que la Psiquiatria forense va ésser una de les característiques de la Psiquiatria del segle XIX, al contrari que el segle actual en que dominen les publicacions

científiques o assistencials. Es per això que en els estudis que es fan d'Història de la Psiquiatria del segle XIX es busquen aquests aspectes científics i assistencials, deixant cap un costat els aspectes forenses, a més de l'abandonament que hi ha actualment per part dels psiquiatres pels temes de legislació psiquiàtrica.

Les publicacions dels metges catalans del segle XIX són abundants en Psiquiatria forense com succeix a Europa. En un primer període de segle es defensa la irresponsabilitat absoluta dels alienats, és a dir, que en cas d'alienació l'individu era sempre irresponsable de qualsevol delictes que fes sense tenir en consideració cap altre fet. Aquest primer període comprendrà pràcticament tot el segle. Hi ha una cita que fa Pere Mata en la primera pàgina del llibre *Tratado de la razón humana en estado de enfermedad* que abasta el pensament dels frenòpates d'aquest primer període. Aquesta cita diu: **"El loco, cualquiera que sea la forma de su locura, es siempre un enfermo, y si falta a la ley, debe reclamarle el manicomio"**. S'ha de considerar que els frenòpates en l'època de Mata estudiaven l'alienació mental; l'estudi dels problemes neuròtics per part dels psiquiatres fou posterior. En el segon període, al final de segle, ja es considera la responsabilitat penal dels malalts mentals i s'estableixen les bases per la valoració d'aquesta responsabilitat com es fa actualment.

L'iniciador de la tendència a la Psiquiatria forense entre nosaltres, en part va ésser Pere Mata (1811-1877). Com a catedràtic de Medicina Legal, la Psiquiatria forense constitueix la base de la seva obra psiquiàtrica. Els seus comentaris sobre el Codi penal són abundants i també comenta pràcticament tota la legislació psiquiàtrica d'aquell moment. Aquests comentaris són senzills, com és habitual en els altres metges d'aquest segle, prenent cridar l'atenció sobre les greus contradiccions de les lleis i els coneixements mèdics i fa suggerències perquè les lleis es modifiquessin d'acord amb aquests coneixements. Això era molt important degut a que aquestes contradiccions tenien repercussions a la pràctica. Aquesta idea de que les lleis estessin d'acord amb l'estat dels coneixements mèdics va ser una opinió constant entre la totalitat dels frenòpates.

L'art. 8 del Codi penal que deia que estaven exempts de responsabilitat el "demente y loco, a no ser que haya obrado

en un intervalo de razón", i uns altres articles que utilitzaven aquestes mateixes veus "demente o loco" i "locura o demencia", señala que hi ha foscó en la llei en quant no diu si són dues formes d'alienació mental o sinònims. Diu que estaven extretes del Dret romà, que es referien als "furiosus" si tenien intervals lúcids, i "mente captus" si no els tenien i estaven sempre en un mateix estadi estacionari; i si els romans haguessin conegut més formes d'alienació, també les haguessin considerat a les lleis. Aquesta classificació tant elemental té un cert valor pronòstic en quan els "furiosus" en tenir intervals lúcids tindrien més possibilitats de recuperació que els "mente captus" que el seu estat estacionari suggereix una alteració irreversible com la demència. La redacció d'aquests articles portava confusions a la pràctica, ja que a molts malalts que se'ls feia uns altres diagnòstics com maníacs i monomaníacs no eren tinguts com irresponsables, degut a que el Codi penal no els mencionava.

Proposa un canvi de les veus "locura o demencia" i "demente o loco", per utilitzar un terme genèric o frase, ja que utilitzar un quadre de malalties que fan a l'individu irresponsable queia en l'inconvenient de la diversitat de classificacions, ja existents a l'època, i un terme genèric estava més d'acord en un codi. Proposa que s'utilitzi **locura** en lloc de "locura o demencia", encara que també diu que podria utilitzar-se **no estar en el uso de su razón**, en considerar-los com equivalents. Aquesta proposta de Mata s'ha demostrat vàlida, ja que en l'actualitat i des de la reforma de 1932 el Codi penal va substituir "demente o loco" per "enajenado" o "alienat" en català. En aquesta mateixa reforma es va començar a parlar de trastorn mental transitori.

En el mateix art. 8, en el núm. 9, declara exempt de responsabilitat obrar violentat per una força irresistible. Que també ho censura perquè no diu si aquesta força és moral o orgànica, o es una força física externa al subjecte. Aquesta disposició continua en la mateixa redacció en el Codi actual.

Proposa també que s'especifiqués en els articles del Codi penal la intervenció de perits mèdics en la declaració d'irresponsabilitat, ja que encara que fos de pràctica habitual no sempre es feia, i a més hi havia un sector que

opinava que només el sentit comú era suficient per reconèixer un alienat.

En aquesta època eren freqüents les definicions d'alienació mental i no li semblaven suficients les donades per Esquirol, Lelut, Foville, Georget i en proposa una altra. La seva definició diu: **Es un estado caracterizado por una falta de desarrollo completo o incompleto, la pérdida o la aberración total o parcial de las facultades psíquicas, a veces sin síntomas somáticos o físicos, esencial o sintomatica, continua o intermitente, aguda o crónica.** En aquesta definició de Mata es resumeixen totes les formes de l'alienació mental de la classificació d'Esquirol. La falta de desenvolupament complet o incomplet de les facultats intel·lectuals es correspon en els idiotes i els imbècils, respectivament, la pèrdua en els dementats, l'aberració total en els maníacs i l'aberració parcial en els monomaniacs. Encara que malalties com la hipocondria i la histèria no s'inclouen en la classificació d'Esquirol, es consideraven que estaven molt relacionades amb l'alienació mental.

També defineix la raó com: **Aquel estado del hombre en el que tiene el poder de dirigir, por medio de sus facultades intelectuales, reflexivas y sus auxiliares, la realización de los impulsos interiores, con arreglo a las leyes del organismo humano.** Aquestes definicions tenen una clara orientació forense.

Considera monomanies agressores o perilloses la monomania homicida, antropofàgica, suïcida, piromania, cleptomania, eròtica, necromania i dipsomania. I monomanies inofensives, que són d'un nombre indeterminat. Pere Mata havia introduït el terme de necromania o monomania cadavèrica, no en el sentit actual d'aquest trastorn sexual sinó com la tendència a profanar i desenterrar cadàvers. Les monomanies o bé tenen una significació penal directa o estan molt relacionades en els delictes. Mostra una tendència exagerada en la consideració de la perillositat dels malalts, com és característic en els frenòpates de l'època. Diu: **Los maníacos son casi siempre peligrosos. Es necesario tenerlos guardados y encerrados.... Los monomaniacos agresores deben ser vigilados y encerrados. Son altamente peligrosos.** I sobre la perillositat dels epilèptics diu que el furor epilèptic és sempre perillós, cec i apareix després dels accesos.

El Codi penal de 1848 en l'art. 9, núm. 6, considera eximent de responsabilitat l'embriaguesa no habitual ni posterior al projecte de cometre el delicte. I el núm. 7 del mateix art. 9, la d'obrar per estímuls que naturalment hagin produït arravatament i obcecació. Això continuà també pràcticament en idèntica redacció en el Codi penal actual. El Codi penal seguia les doctrines dels juristes de l'època, que consideraven que l'embriagat era responsable dels seus actes, degut a que s'havia provocat voluntàriament aquest estat i sabia a quins excessos podria arribar. El mateix argument donaven pels delictes comesos en estats passionals, és a dir l'arravatament i obcecació.

Mata inclou l'embriaguesa dins dels eximents del Codi penal, a ser una forma de "locura sintomàtica", és a dir, secundària a la intoxicació per begudes alcohòliques. Diu que no es pot posar cap condició a l'hora de valorar la responsabilitat dels delictes en aquest estat perquè els actes es deuen valorar per l'estat del subjecte en el moment que es cometen. La segona condició que posa el Codi penal, de que aquest estat no fos buscat amb el propòsit de delinquir. Opina que tampoc no es pot fer en no existir una continuació entre els pensaments de l'estat normal i durant l'embriaguesa; diu que seria el mateix que fer responsable a un dormit que en un acte de somnambulisme fes un delicte analògicament a les idees que hagués tingut despert, o a l'alienat que en un accés de bogeria fes un acte relatiu a pensaments que hagués tingut en estat de lucidesa. Aquestes crítiques continuen essent vigents en continuar el Codi penal sense modificar en aquesta part.

Per a combatre els delictes comesos en estat d'embriaguesa proposa una sèrie de mesures socials, governatives i penals.

Arriba a dir que els delictes comesos en estat d'embriaguesa deurien considerar-se com imprudència temerària dependent de la gravetat del delicte.

L'opinió dels metges sobre la responsabilitat dels embriagats és molt variable. Orfila (1787-1853) pensa que hi ha irresponsabilitat total en un estat avançat d'embriaguesa. Pujadas (1811-1881) pensa que l'embriagat és responsable.

És molt censurat per Pere Mata l'art. 88 del Codi penal que disposava que si un delinqüent després del delictes caigués en alienació mental se l'asilés en una habitació solitària d'un hospital. Considera que no té sentit, és patògen en sí i un càstig molt gran. Si algú és declarat alienat ha de posar-se en mans de la ciència mèdica, i en tot cas han d'ésser els propis metges que prescriguin el tractament, però cap llei no pot dir res semblant. El mateix art. 88 deia que en qualsevol temps que el dement recobrés el judici s'executés la sentència, i com aquests intervals poden ésser curts d'hores o dies, o llargs de mesos o anys, i moltes vegades no serà complert el restabliment, diu que es deuria esperar a la completa recuperació del malalt per a continuar la condemna.

Els altres articles relatius als abusos deshonestes, molts dels quals són els mateixos de l'actualitat, troba que són correctes.

Diu que als metges els hi correspon diferenciar la simulació de l'alienació. I sobre els infants considerats imbècils temporals, opinió molt freqüent al segle XIX, l'estudi del seu discerniment planteja les mateixes dificultats que els alienats. Considera que els sord-muts no són una espècie d'alienats, degut a certes restriccions que per aquest motiu imposaven les lleis a aquests individus.

Considera que els delictes comesos en estats emocionals, tals com l'enveja, còlera, fanatisme, no correspon la seva valoració a la medicina legal sinó a la filosofia i la moral, i les lleis han resultat en bé de la societat que aquests casos no s'absolguin. Però compara aquells que es deixen dominar per les passions com si fos un alienat que ha perdut la llibertat moral.

Pel diagnòstic diferencial entre la passió i l'alienació distingeix 9 bases. Aquestes són:

1º. L'acte apassionat té una raó moral, un perquè, un motiu raonable; l'acte de l'alienat no. L'acte apassionat o raonable es refereix a qualsevol delictes conforme a la raó.

2º. L'acte conforme a la raó té història, l'acte boig no.

3º. L'acte apassionat no està aïllat d'altres iguals, similars o que el preparin; el boig sí.

4º. L'acte apassionat s'executa amb un pla més o menys

ràpidament concebut i pot tenir còmplices; l'acte de l'alienat no sol tenir pla i mai no hi ha còmplices.

5º. En l'acte apassionat hi ha relacions entre ell i les condicions orgàniques i socials de l'autor; en l'alienat hi falten.

6º. L'acte apassionat o raonable té una intenció relativa i reflexa; el boig la té absoluta i directa.

7º. En l'acte apassionat hi ha sempre una harmonia entre les idees o la voluntat de l'autor i el qui l'executa; en l'alienat falta o pot faltar aquesta harmonia, en molts casos hi ha completa discordància.

8º. L'acte apassionat revela hàbit; l'acte alienat mai és efecte de cap hàbit.

9º. En l'acte apassionat el subjecte sol fugir de la justícia i sent remordiments del que ha fet; en l'alienat només passa això molt rarament.

Va considerar molt important el dictamen de Fiol, per a demostrar que el sentit comú no és suficient per a jutjar casos com aquest d'alienació mental, i tampoc ésser metge si no s'ha estudiat extensament les alienacions mentals.

Fiol era un individu que en 3 minuts va matar a 3 persones entregant-se després a les autoritats. En aquest procés intervingueren apart de Mata, alienistes com Pujadas, Pi i Molist, i Ramon Ferrer i Garcès. Fou consultada la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona en dues ocasions; el 17 de març de 1854 la Comissió encarregada va concloure que probablement Fiol es trobava monomaniac, i el 31 de desembre d'aquest any dictaminà que estava en el seu judici. Fiol va ésser condemnat a mort però els defensors van demanar que uns altres professors donessin la seva opinió. El tribunal va demanar informes aquesta vegada a la Reial Acadèmia de Madrid. Dues comissions de metges van dictaminar que Fiol era irresponsable dels seus actes. L'intervenció de Mata fou decisiva. Es tant encertada la descripció que Mata fa de Fiol que avui ningú dubtaria de que patia un trastorn d'esquizofrènia paranoide. Descriu perfectament la psicopatologia del que després seran al·lucinacions auditives, idees delirants de persecució, autorreferencials i altres tipus de deliris.

Mata conclou en el seu dictament que Fiol tenia trastornada la raó per patir una monomania no homicida sinó

d'una altra classe. Fiol va ésser considerat irresponsable i asilat en un manicomi.

També va intervenir en el cas de Vicenta Sobrina, criada que va assassinar a la senyora al carrer de Fucar de Madrid. En un altre dictamen per la Reial Acadèmia de Medicina va considerar que es tractava d'un cas intermedi entre raó i alienació, circumstància que era un atenuant de responsabilitat en molts països europeus, però no aquí. El seu dictamen no el va recolzar totalment la Comisió i aquesta fou condemnada a mort.

Com opinió general del frenòpates Giné i Partagàs (1836-1903) pensa que el Codi penal hauria d'estar en harmonia amb els coneixements frenopàtics. Per això es mostra contrari a la substitució que va fer la reforma del Codi penal de 1870 que declara exempts de responsabilitat al "imbécil o loco", havent substituït "demente" per "imbécil" de l'art. 8 del Codi penal. Aquest fet també va ésser criticat pel mateix Pere Mata, Galceran i Granès i Bartomeu Robert.

Giné opina, igual com ho van fer altres com Pi i Molist (1824-1892) i Esquerdo (1842-1912), que la declaració d'irresponsabilitat és exclusivament competència del metge i no dels jutges. Segons aquests autors s'està en el cas que quan es declaren útils o inútils als soldats el vot del metge és decisiu.

Troba un encert el que estableix el Codi penal de considerar que en els intervals de raó l'individu és totalment responsable. Però critica als Codis penals d'uns altres Estats que estableixen responsabilitat en els intervals lúcids de l'alienació, perquè en els intervals lúcids roman en intensitat el trastorn, i per això no està el malalt en actitud de respondre dels seus actes.

Els autors d'aquesta primera època que considerem, com Giné, Orfila i Pi i Molist, en general consideren que en les alienacions parcials el malalt era responsable dels seus actes tant si el delicte estava relacionat amb el trastorn com si no. Sobre el tema de les alienacions parcials Anglaterra amb motiu de l'atemptat del Ministre Peel el 1843 per MacNaughton, -delirant paranoide que se sentia perseguit pels conservadors- per error va ésser assassinat pel seu

secretari, i es van donar les cèlebres i polèmiques regles de McNaughton.

Giné i Partagàs distingia la imbecilitat moral de l'alienació moral com un defecte congènit del desenvolupament de les facultats afectives, i particularment dels sentiments altruistes, amb un nivell anormal de les aptituds intel·lectuals. Encara que ambdós termes s'arribarien a considerar equivalents.

En una influència molt directe de les idees del **criminal nat** de Lombroso diu sobre els imbècils morals: **Su cerebro es, pues, pasta de crimen... el día que el legislador comprenda la vasta extensión de esa imbecilidad moral, tomará el partido de disminuir las cárceles y los presidios, y aumentar el número y extensión de los manicomios.**

Considera que els perits en les qüestions judicials deurien examinar-se en Patologia mental.

Van tenir gran repercusió ciutadana els peritatges que va fer a Samuel Willie, i encara que per motius diferents, els fets a l'autor de l'**Atlàntida**, Jacint Verdaguer.

En el primer cas després del peritatge el jurat accepta l'exempció de responsabilitat de l'acussat, pel qui es demanava la pena de mort, perquè en una crisi d'agitació havia disparat contra algunes persones. El peritatge estava firmat per 15 facultatius. Major repercusió va tenir el peritatge que va fer a Jacint Verdaguer en una època penosa de la seva vida en que fou considerat com a boig. Giné fou el primer metge que va examinar Verdaguer, i en el peritatge demostra que els arguments en que es basaven la seva alienació mental no eren més que distorsions de la conducta i pensaments d'una persona normal.

Encara que part de les obres de Mata i Giné tenen interès en l'actualitat, la tendència exagerada a l'hora de valorar la irresponsabilitat dels malalts mentals arriba a un màxim en l'obra d'Esquerdo. Aquest proposa suprimir l'última frase de l'art. 8. del Codi que eximeix de responsabilitat a l'alienat "a no ser que haya actuado en un intervalo de razón". També en el cas d'alienació epilèptica, segons Esquerdo, els malalts sempre seran irresponsables inclús fora dels accessos. Proposa que siguin circumstàncies atenuants el

període menstrual, l'embaràs, el part i el puerperi, pels canvis somàtics i de les funcions cerebrals que es produeixen en la dona. Les pèrdues seminals considerades com a causa d'alienació, proposa també que fos una circumstància atenuant, pels trastorns intel·lectuals que es produeixen. Així com que el subjecte hagués patit alienació mental.

Esquerdo va intervenir com perit en el procés de Juan Díaz Garayo, conegut com el **Sacamantecas**, que va ésser detingut per haver violat i assassinat a 6 dones, a més d'uns altres 4 intents frustrats, en les províncies d'Alaba i Burgos. Esquerdo disgnosticà a Garayo d'imbècil i irresponsable dels seus actes. Uns altres 10 perits declararen contràriament en el judici, que Garayo era responsable.

Després d'aquest procés dóna dues conferències, a la Facultat de Medicina de Madrid i a l'**Academia Médico-Quirúrgia Española** sobre Garayo en defensa de la irresponsabilitat dels alienats, ambdues amb el mateix títol de **Locos que no lo parecen**.

Aquestes idees sobre la responsabilitat dels alienats canvien completament a finals de segle, quan mentalistes que segueixen l'escola de Tardieu arriben a considerar que un boig pot ésser totalment responsable dels seus actes, amb el que s'expressen uns criteris de plena vigència. Anteriorment l'única condició exigida per declarar la irresponsabilitat era el diagnòstic de l'alienació mental, sense tenir en consideració mòbils, manera de realitzar-se i les altres circumstàncies acompanyants del fet delictiu.

Bartomeu Robert (1842-1902), en unes conferències que va donar a la Universitat de Barcelona en el curs 1897-98 amb el títol de **Relaciones de la Patología mental con los tribunales de justicia**, diu que al tribunal l'única que l'interessa conèixer és si el processat en cometre l'acte punible estava en condicions de responsabilitat. Pel cas de certs malalts, imbècils, idiotes, dementes i paralítics cerebrals seran sempre irresponsables, però en altres casos poden haver dubtes sobre la responsabilitat. En el cas de les alienacions parcials i els intervals lúcids l'individu pot ésser totalment responsable.

Criticant les opinions dels anteriors frenòpates considera que són els tribunals que han de decidir si el processat era responsable dels seus actes, no els metges. Degut a la falta d'acord d'aquests, ja que llavors hi havia més de 50 classificacions diferents de les malalties mentals, i perquè el metge estudia l'home com susceptible d'emmalaltir mentre que el criminòleg ho fa com susceptible de delinquir. Dóna un gran valor a la intenció per distinguir l'alienació de la criminalitat i considera que són els jutges els més capacitats per a conèixer-la per la seva relació continuada amb els processats. Diu que en algunes ocasions no n'hi ha prou amb els peritatges mèdics perquè el tribunal dicti sentència, i ha de valorar una sèrie d'incidències que no tenen res que veure amb la missió facultativa.

Considera com a malalties perilloses els deliris de persecució, amb al·lucinacions òptiques i acústiques i la bogeria epilèptica. En aquest últim cas considera que l'individu generalment és responsable entre les crisis.

En el cas de l'embriaguesa pot ésser l'individu responsable si abans de l'embriaguesa l'equilibri de la seva ment era complet.

També és partidari de que en molts casos de malaltia mental existeixi una responsabilitat atenuada. I no accepta les teories del **criminal nat** de Lombroso com ja ho feien molts antropòlegs criminalistes a tot Europa.

BIBLIOGRAFIA

- 1.- "Código penal y Legislación complementaria". Madrid, 1985. Editorial Civitas, 10ª edición actualizada, pág. 391.
- 2.- DÒMENECH, Edelmira; CORBELLA, Jacint; PARELLADA, Dídac; et al. "Introducció a la Història de la Psiquiatria Catalana del segle XIX". Ponència al I Congrés Internacional d'Història de la Medicina Catalana. Barcelona-Montpeller, 1970.
- 3.- "Dictamen del Doctor Esquerdo en la Comisión del Código penal". La Cron. Médica, 1881; 5: 589-592.
- 4.- ESQUERDO, José María. "Locos que no lo parecen". Madrid, 1880. Publicaciones del Ateneo de Internos, 22.

5.- ESQUERDO, José María. "Locos que no lo parecen: "Garayo el Sacamantecas"". En: GUISLAIN, J. "Lecciones Orales sobre las frenopatías". Madrid, 1881-82. Imprenta de Enrique Teodoro, vol. 1, pág. 271-290.

6.- GALCERAN GRANES, Arturo. "Manera de armonizar el espíritu y lenguaje del Derecho penal con el estado actual de los conocimientos frenopáticos". La Independencia Médica, 1888; 20: 9-11.

7.- GINE PARTAGAS, Juan. "El manicomio. Consideraciones sobre su historia y su porvenir". Rev. Frenop. Barcelonesa, 1882; 2: 126-132.

8.- GINE PARTAGAS, Juan. "De la necesidad de popularizar el conocimiento (diagnóstico) de la alienación mental." Rev. Frenop. Barcelonesa, 1885; 5: 5-29.

9.- GINE PARTAGAS, Juan. "El Código penal y la Frenopatología." Barcelona, 1888. Tipo-litografía de los sucesores de N. Ramírez y C.ª, 57.

10.- GINE PARTAGAS, Juan. "Obras escogidas". Barcelona, 1903. Tipografía La Académica, 836.

11.- GINE PARTAGAS, Juan; ACHA, Victor; RIBAS PUJOL, Pedro; JIMENO, Manuel. "Sobre el idiotismo moral. Cartas frenopáticas". Rev. Frenop. Barcelonesa, 1885; 5: 167-192.

12.- LOMBROSO, César. "Medicina Legal". Madrid, La España Moderna, 2 vol. 390, 406.

13.- LOPEZ IBOR, JJ. "La responsabilidad penal del enfermo mental". Madrid, 1951. Cosano, 70.

14.- MATA, Pedro. "Tratado de Medicina y Cirugía Legal". Madrid, 1874, Bailly-Bailliere, 5ª edición, 4 vol.

15.- MATA, Pedro. "Criterio médico-psicológico para el diagnóstico diferencial de la pasión y la locura". Madrid, 1874, Bailly- Bailliere, 5ª edición, 4 vol.

16.- MATA, Pedro. "Tratado de la razón humana en estado de enfermedad o sea de la locura y sus diferentes formas con

aplicación a la práctica del foro". Madrid, 1878, Bailly-Bailliere, 589.

17.- ORFILA, Mateo. "Tratado de Medicina Legal". Madrid, 1847-49. Imprenta José María Alonso, 4 vol.

18.- PI y MOLIST, Emilio. "Apuntes sobre la monomanía". Barcelona, 1864. Imprenta del Diario de Barcelona, 86.

19.- PUJADAS, Antonio. "El Manicomio de San Baudilio de Llobregat". Barcelona, 1872. Imp. de El Porvenir, 52.

20.- OTS ESQUERDO, Vicente. "La locura ante los tribunales o estudio médico-legal de la irresponsabilidad del loco". Madrid, 1894. Centro editorial de Góngora, 63.

21.- ROBERT, Bartolomé. "Relaciones de la patología mental con los tribunales de justicia". Barcelona, 1897-98, Universidad Literaria de Barcelona, 74.

22.- VALENCIANO GAYA, Luis. "Problemas médico-forenses de las psicosis delirantes". En: ALBERCA, R. et al. "Psiquiatría y Derecho penal". Madrid, 1965. Editorial Tecnos, 189.

23.- ULLERSPERGER, JB. "La Historia de la Psicología y de la Psiquiatría en España". Madrid, 1954. Editorial Alhambra, 206.

